

BƏKTAŞİLİK FƏLSƏFƏSİNDƏ İNSAN VƏ VƏHDƏTİ-VÜCUD

Emin Taleh oğlu Orucov

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

E-mail: eminatorucov@ait.edu.az

Anadoluda XIII əsrdə meydana gələn və adını Hacı Bəktaş Vəlidən götürən bəktəşi təriqəti Həzrət Məhəmmədi mürşid, Həzrət Əlini rəhbər, Hacı Bəktaş Vəlini pir olaraq qəbul edən düşüncə məktəblərindən biri hesab edilir. Düşüncə tarixində müzakirə obyektinə çevrilən mövzulardan biri də insan olmuşdur. İnsan təkcə cisimdən ibarət olmayıb, özündə böyük bir ruhu daşıyan varlıqdır. İnsan sahib olduğu ağıla görə digər canlılardan fərqlənir. “İnsan nədir? İnsan kimdir?” sualları antropologiya elmini maraqlandıran amillər olmuşdur. Aristotel insanı düşünən, Tales araşdıran, Sokrat sorğu-sual edən canlı, Platon sosial varlıq kimi qiymətləndirmişdir. Məqalədə bəktəşiliyin yaradıcısı hesab edilən Hacı Bəktaş Vəli, eləcə də təriqətin digər görkəmli nümayəndələrinin insan haqqında fikirləri ümumiləşdirilmişdir. Yazıda Hacı Bəktaş Vəlinin “Vilayətnamə”, “Məqalət”, “Fəvaid”, “Məqaləti-Qeybiyyə”, “Kəlimatei-eyniyyə” əsərlərində insan, onun mahiyyəti, Tanrı ilə münasibəti, nəfs və onunla mübarizə üsulları, kamilliyə çatma yolları, insan-kainat münasibətləri, Adəmin yaradılışı mövzularına toxunulmuşdur. Hacı Bəktaş Vəlidən başqa, Qayğısız Abdal, Bedri Noyan, Münci Baba, Gülbaba və digər bəktəşi dərvişlərinin insan haqqında fikirləri nümunədə araşdırılmışdır.

Məqalədə, həmçinin bəktəşilərin vəhdəti-vücuda haqqında düşüncələri də tədqiq edilir. Hacı Bəktaş Vəlinin “Dörd qapı qırx məqam” təlimində onun vəhdəti-vücuda haqqında düşüncələri incələnməmiş, Virani Baba, Təslim Abdal Yəmini, Məhməd Əli Hilmi Dədəbaba, Əhməd Rifat əfəndi və Ədib Harabi kimi ədiblərin fikirləri qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: Hacı Bəktaş Vəli, təriqət, təsəvvüf.

doi.org/10.59849/2409-4838.2023.4.161

GİRİŞ

Ərəbmənşəli söz olan “insan” kəlməsi ins kökündən meydana gələn “unutqan” mənasını bildirir. “İnsan” sözünün başqa bir ehtimal olunan mənası isə “ünsiyyət”dir. İnsan yaradılış etibarilə sosial varlıq olduğu üçün ünsiyyət qurmaq məcburiyyətindədir [24, s. 320]. Bəktəşi fəlsəfə sistemində insan əsas önəm verilən varlıq hesab edilir. Bu sistemin əsasını insana hörmət təşkil edir. İnsan Tanrının Yer üzündəki ən böyük əsəri hesab edilir. Hacı Bəktaş Vəliyə görə, insan yaşadığı müddət ərzində təhsil almalı və özünü inkişaf etdirməlidir. İnsanın inkişaf etməsi özünü tanıması ilə başlayır. Özünü tanıyan insan Tanrının əmrlərini yerinə yetirməli və mənəvi mərtəbələri fəth etməlidir [26, s. 507].

Bəktəşilikdə hər şeyin özü insan hesab edilir. İnsan Kəbəyə bərabər tutulur. İnsan olmanın əsas şərti kamillikdən keçir. Ağıl, ədəb və gözəl əxlaq – insanı səciyyələndirən əsas cəhətlər hesab olunur. Bəktəşiliyin əsas məqsədi insanı mənəvi cəhətdən saflaşdırmaqdan ibarətdir. İnsan təmiz qalması üçün öncə batinini, daha sonra zahirini pak saxlamalıdır. Bedri Noyana görə, insanın özünü kirlətməsi ilə o, əmanətə xəyanət etmiş olur. İnsan özünün təmiz qalması üçün Hacı Bəktaş Vəlinin “əlinə, belinə, dilinə sahib ol” sözlərini nümunə götürməlidir. Bəktəşi düşüncəsinə görə, bütün hikmət və gözəlliklər insan bədənində cəmləşmişdir. Səcdə edilməyə layiq olan yeganə varlıq insandır. Bütün varlıqların dönüşü insana, insanın son dönüşü isə Yaradanınadır. Bəktəşilər insanı Tanrının təcəllisi olduğu düşüncəsini mənimsədikləri üçün səcdəyə layiq yeganə varlıq hesab edirlər. [18, s. 329]. Bəktəşilikdə insan və vəhdəti-vücuda mövzusunda araşdırma aparən Emrah Dindi, Faik Aslan,

Bayram Ali Çetinkaya və digər tədqiqatçıların adlarını çəkmək olar. Adlarını qeyd etdiyimiz alimlərin əsərlərində insan və vəhdəti-vücut mövzusu ayrıca müstəqil kitab və ya məqalə halında deyil, kiçik bölüm şəklində işlənmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq, yuxarıda adları qeyd olunan mövzuların müstəqil başlıq altında araşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalənin əsas məqsədi bəktəşilərin insan və vəhdəti-vücut haqqında düşüncələrini fəlsəfi əsaslarla müəyyənləşdirmək və əsaslandırmaqdır.

ƏSAS HİSSƏ

BƏKTAŞİLİK FƏLSƏFƏSİNDƏ İNSAN

Bəktəşilik insanlıq üzərinə qurulan bir təsəvvüf məktəbidir. İnsan Tanrının yaratdıqları arasında özünəməxsus xüsusiyyətləri olan varlıqdır. Bu varlıq haqqında həm müqəddəs mətnlərdə, həm də filosof və düşüncə sahibləri tərəfindən müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. [21, s. 1].

Qurani-Kərimin “Qaf” surəsinin 16-cı ayəsində buyurulan “Biz ona şah damarından daha yaxınıq” ayəsi Hacı Bəktəş Vəlinin “Fəvaid” və “Məqaləti-Qeybiyyə”, “Kəlimatei-eyniyyə” əsərlərində tez-tez xatırlanmış və insana Yaradan tərəfindən nə qədər dəyər verildiyi vurğulanmışdır. Fəzilətinə görə insanları qruplara ayıran Hacı Bəktəş Vəli insanın inkişaf mərhələsini daha yaxşı anlamaq üçün “Dörd qapı və qırx məqam” fəlsəfəsini ortaya qoymuşdur [15, s. 15]. İnsanın Tanrıya çatması üçün şəriət, təriqət, həqiqət və mərifət qapılarından keçməsi əsas şərt hesab olunur. Bu dörd qapının hər biri bir mərtəbədə ibarətdir. Hər mərtəbədə on məqam vardır. Bu məqamlar aşağıdakılardır: [20, s. 46-47].

Şəriətdə olan 10 məqam – iman əsaslarına etiqad; elm öyrənmək; İslamın 5 şərtini qəbul etmək; halal ruzi qazanmaq; ailə həyatı qurmaq; qadınlara məxsus olan hallarda onlardan uzaq durmaq; peyğəmbər yolu ilə getmək; şəfqətli olmaq; təmiz yemək, təmiz geyinmək; yaxşılığa dəvət edib pisləkdən uzaq durmaqdır.

Təriqətdə olan 10 məqam – tövbə etmək, mürid olmaq, saç kəsmək, nəfslə mücadilə etmək, pirin xidmətində durmaq, Tanrıdan qorxmaq, Tanrıya ümidli olmaq, nəsihət sahibi olmaq, aşiq olmaqdır.

Mərifətdə olan 10 məqam – ədəbli, mərifətli, pəhrizkar, səbirli, cömərd, miskin olmaq; elmə yiyələnmək, qorxmaq, utanmaq, özünü tanımaqdır. Həqiqətdə olan 10 məqam – mütəvazi, xeyirxah, etibarlı olmaq; tolerantlıq, peyğəmbər nurunu tapmaq, sirr saxlamaq, seyri-suluk, minacət etmək, Tanrı ilə görüşdür.

Bəktəşilikdə hər şeyin özü insan hesab edilir. İnsan Kəbəyə bərabər tutulur. İnsan olmanın əsas şərti özünü tanımaqdan keçir. Ağıl, ədəb və gözəl əxlaq insanı səciyyələndirən əsas cəhətlər hesab edilir. Hacı Bəktəş Vəli öz əsərlərində insanı aşağıda göstərilən qaydada ifadə edir: [5, s. 25-26].

“Məqalət” əsərində insan ola bilmənin əsas şərti – təvazökarlıq, başqalarının qüsurlarını örtmək, hiylə və yalandan uzaq durmaq və insanları sevmə hesab olunur. Əsərdə insan-təbiət münasibətlərinə toxunularaq müqayisə aparan Hacı Bəktəş Vəli dünyada və insan bədənində dörd suyun olduğunu bildirmişdir. Ağız suyu şirin, gözün suyu acı, burun suyu isti, qulaq suyu pis qoxuludur. Dünyada dörd növ od var: daş, ağac, ildırım və cəhənnəm odu. İnsanda da həmçinin dörd növ atəş var: yemək, şəhvət, soyuqluq və məhəbbət atəşi [27, s. 60].

“Məqaləti-Qeybiyyə” və “Kəlimatei-eyniyyə” əsərində beş növ insandan bəhs edir. Bunlar əli-açıq olanlar, paxıllar, rəzil olanlar, pislər, yaxşılar.

“Düşmənin belə olsa, insan olduğunu unutma”, – deyən Hacı Bəktəş Vəli dünyada müharibələrin bitməsinə sülhün bərqərar olmasını istəmiş və insanları birliyə dəvət etmişdir. “İncisən də incitmə” prinsipi isə insanları bağışlamağı və qəlbini qırmamağı öyrədir. Dinindən və etnik tərkibindən asılı olmayaraq, bütün insanları bərabər tutan Hacı Bəktəş Vəli “Heç bir insanı və milləti xor görməyin”, – deyərək insanlar arasında heç bir üstünlük olmadığını və onların bərabər hüquqlu olduğunu

larını ifadə etmişdir [29, s. 623]. Bəktəşilər insanları incitməməklə bərabər, bütün canlılara da zərər vurmamağa çalışırlar. Ac qalsalar belə, ov etməkdən imtina edirlər.

Hacı Bəktəş Vəli insanları dörd qrupa bölmüşdür: abidlər, zahidlər, ariflər və muhiplər.

Axirətini qazanmaq üçün ibadətə məşğul olan insan abid; dünyadan üz çevirən və ona rəğbət göstərməyən insan Zahid; cismini Tanrıya təslim etmiş və ona qulluq edən insan arif; həqiqət əhli olan insan isə muhib hesab olunur. O, həmçinin insan ömrünü beş vaxt namaza bənzədir. Adəm övladının uşaqlıq halı sübh namazına, həddi-bülüğ halı zöhr namazına, qəhrəmanlıq halı əsr namazına, inciklik halı şam namazına, qocalıq halı xiftən namazına bənzəyir [8, s. 354].

Bəktəşilər insana yüksək dəyər verdiyi üçün onu danışan Quran hesab edir. Var olan hər şey və bütün sirlər Quranda cəmləşib. Kainatın ayrılmaz hissəsi olan insan sirlərlə dolu olduğu üçün Qurana bənzədilir. Tanrının bütün sifətləri insanda cəmləşdiyi üçün o, dəyərli hesab edilir. Qurani anlamaq, kainatı dərk etmək və Tanrını tanımaq insanı anlamaq və kəşf etməkdən keçir [13, s. 28].

Hacı Bəktəş Vəliyə görə, insan aləmin kiçik prototipidir. İnsan kiçik bir aləm, kainat isə böyük insan kimidir. Aləmin əsasını təşkil edən ünsürlər insanın yaradılışında da mövcuddur. Kainatın əsasını təşkil edən od, su, hava, torpaq insanın mayasında mövcuddur [22, s. 75].

Hacı Bəktəş Vəli kainatla insan arasında əlaqə olduğunu bildirərək, insanın bədənini kainatla müqayisə edir. İnsanın başı ərşə bənzəyir. Dünyada göy və yer olduğu kimi, insanın kürəyi göyə, dabanı yerə bənzəyir. Ağıl aya, elm ulduzlara, mərifət günə bənzəyir. Göy yeddiqat olduğu kimi, insan bədəni də yeddi qatdan ibarətdir. İnsan bədəni qan, damar, ət, dəridən ibarət olduğu kimi, dünyada bulud və yağış var. Hacı Bəktəş Vəliyə görə, insan hər şeyi özündə axtarmalıdır. Cənnət Məkkədə, Qüdsdə, Hira dağında deyil, insan qəlbində axtarılmalıdır [4, s. 26].

Bəktəşi fəlsəfəsində insan təbiəti kainatın meydana gəldiyi gündən formalaşmağa başlamışdır. Tanrı insanı yaratmış, öz xüsusiyyətlərini insana ötürmüş və nəticədə, insan Tanrının xəlifəsi olmuşdur. İnsanı Tanrıdan fərqləndirən cəhət onun naqis olmasıdır. Bəktəşi düşüncəsində insan dünyaya gələndə pis və ya yaxşı olaraq doğulmur. Yaxşılıq və pislik onun davranışları ilə meydana gəlir. İnsanı digər canlılardan fərqləndirən cəhət onun aqlının olmasıdır. Ağıl vasitəsilə insan Tanrını dərk edir, yaxşını-pisdən ayırır, insanlara xidmət edə bilər. Hacı Bəktəş Vəli ağılı önə çəkərək, ondan istifadə edən elm sahibi olacağını və Tanrıya qovuşma yolunda böyük bir vasitə olduğunu vurğulamışdır. O, elmi ulduzlara bənzədir. Ulduzların nuru ilə insan Haqqa qovuşa bilər [11, s. 64-68].

Hacı Bəktəş Vəli Həzrət Adəm və insanın yaradılışını aşağıdakı formada ifadə edir [9, s. 404].

Adəmin bədəni Mədinə, başı Qüds, üzü Kəbə, qulağı Turi-Sina, burnu Dəməşq, dili Buxara, dişləri Xarəzm, boynu Çin, qolları Yəmən, sağ əli Misir, sol əli fars, bədəni İraq, ayaqları Avropanın qərb torpağından yaradılıb. Həzrət Adəmin başı qüdrət nuru, gözləri ibrət nuru, alnı səcdə nuru, dili zikr nuru, dişləri Həzrət Məhəmməd nuru, dodaqları təsbih nuru, sinəsi elm nuru, dizləri rüku nuru, ayağı ibadət nuru, əlləri comərdlik nuru ilə yaradılıb. Tanrı insanı yaradan zaman üç cür qaranlıq və üç cür aydınlıq yaradıb. Dünya qaranlığını Ay, Günəş və ulduzlarla işıqlandırıb. İnsanı da üç növ qaranlıqdan yaradıb və üç növ aydınlıqla əvəzləyib. Dörd ünsür olan – Torpaq, Od, Su, Hava qaranlığından yaradıb, ağılı nuru ilə işıqlandırıb. Cəhalət qaranlığından yaradıb, elm nuru ilə işıqlandırıb. Nəfs qaranlığından yaradıb, mərifət nuru ilə işıqlandırıb. Hacı Bəktəş insanın dörd gözə sahib olduğunu, iki gözün başda, iki gözün isə qəlbə olduğunu bildirmişdir.

Bəktəşi inancına görə, kainat insan üçün yaradılıb. Yaradılan bütün varlıqlar da insana xidmət edir. Bəktəşi dərişlərinin insan haqqında fikirlərini aşağıdakı formada ümumiləşdirmək olar [28, s. 333-335]:

Qayğısız abdal insan vücudunu bir şəhərə bənzədir. Həmin şəhərdə iki nəfs var: biri insan vücudunu əhatə edib, digəri isə vücudda olub Haqdan gəlməyən digər nəfstdir.

Virani Baba ruhu beş növə bölür: birincisi, şəriət qapısı olan bitki ruhudur. Bu ruh suya aiddir. Şəriətin suyuna girməyən müsəlman ola bilməz. İkincisi, heyvani ruhudur. Təriqət qapısı he-

sab edilən bu ruh atəşə aiddir və odda yanmayan insan kamilləşə bilməz. Üçüncüsü, küləyə aid olan mərifət qapısı olan maddi ruhdur. Külək əsməsə, sular axmaz, od yanmaz. Dördüncüsü, torpağa aid olan insani ruhdur. Torpaq olmasa, digər şeylər də olmaz. Beşincisi, izafi ruhdur. Axirətdə xilas olacaq ruh məhz budur. Bedri Noyan insanın bu dünyada var olmasının əsas səbəbinin Yaradanını tanımaq olduğunu qeyd etmişdir. Yaradılış insanın var olması ilə tamamlanmışdır. İnsan Yer üzündə yaşayan Tanrının bir ruhudur. Kainat isə insan üçün yaradılıb. Bu dünyaya gəliş məqsədi nəfsi təmizləməkdir. İnsanın özünü tanımasının əsas hədəfi Haqqı tapmasıdır. Nəfslə mücadilə edib onun istəklərini yerinə yetirməyərək cihad halında olmaqla insan hədəfinə çata bilər. Nəfsini bilən insan Rəbbini bilir. “İnsanı mələkdən üstün edən səbəb onun nəfsinin olmasıdır”, – deyən Bedri Noyan insanı yaradılmışların ən şərəfli hesab etmişdir [25, s. 17]. Hacı Bəktaş Vəli əsərlərində insan haqqında bəhs edərkən fərdin nəfsi ilə olan münasibətlərinə önəm verir. O, Tanrıya layiqli bir qul olmağın yolunu nəfs ilə mübarizədə görür. Nəfsi tanımanın, nəfsi tərbiyə etmənin insan üçün vacib məsələ olduğunu vurğulayır. İnsan nəfsi pisliyə meyilli olduğu üçün onu nəzarətdə saxlamağın şəxsin iradəsinə bağlı faktor olduğunu bildirmişdir [23, s. 54]. Münci Baba “Təriqəti-aliyyə-Bektaşiiyyə” əsərində Tanrının bilinməsinin nəfsin bilinməsinə, nəfsin bilinməsinin Tanrının bilinməsinə bağlı olduğunu bildirmişdir. Dünya sevgisi, riyə, qısqanclıq, şəhvət, təkəbbür, qəzəb kimi hisslərdən qurtulmağın yolu nəfsə qalib gəlməklə mümkündür. Nəfsin istəklərinə təslim olan şəxs simasını itirmiş şəxsdir. Bu insanlar cismən insan görkəmində olsalar da, əslində, heyvan qəbul edilir. Hətta onların oddan yaradıldığına da inanılır [16, s. 512]. Orxan Türkdöğən kainat var olmazdan əvvəl boşluq olduğunu və həmin boşluqda yaşıl rəngli bir nur olduğunu, həmin nurun isə Məhəmməd peyğəmbər və Əli bin Əbu Talibin nuru olduğunu bildirmişdir. O, Yaradanın da kainatı bu iki şəxsə görə yaratdığı iddiasını rəli sürmüşdür. İlahi ruh Məhəmməd peyğəmbərdən Əli bin Əbu Talibə təcəssüm edərək kainata gəlmişdir. Bəktəşi düşüncəsinə görə, bütün insanlar bu insanların nurundan yaradılıb [7, s. 86]. Bəktəşi liderlərindən hesab edilən Gülbaba hürufilikdən ilhamlanaraq, hərflərin insan vücudunda təzahür etdiyini, insan üzünün hər bir hissəsində bir hərfin yerləşdiyinin Məhəmməd peyğəmbərə Meracda verildiyini və Allah zatının insanın özündə olduğu fikrini irəli sürmüşdür. O, insan üzündəki xətlərin Quranın bir yansıması olduğunu iddia etmişdir. Gülbabaya görə, özünü tanımayan bir insanın heyvandan heç bir fərqi yoxdur. İnsanın bu dünyada imtahana çəkiləcəyini və imtahandan üzüağ çıxmayanların nemətlərdən məhrum olacağı bildirilir [30, s. 552].

BƏKTAŞİLİK FƏLSƏFƏSİNDƏ VƏHDƏTİ-VÜCUD

Hərfi mənası varlığın birliyi olan “vəhdəti-vücut” kəlməsi tək varlıq, yaxud Allahla məxluqatın vəhdətini müdafiə edən ontoloji nöqtəyi-nəzər hesab olunur [2, s. 169]. Vəhdəti-vücut düşüncəsinə qəbul edənlər ələmdə həqiqi varlığın təkə Allah olduğunu qəbul edir, digər yaradılmışların nisbi olaraq xəyal və kölgədən ibarət olduğuna inanırlar. Bu düşüncəni İslam ələminə Əhməd Sirhindi gətirsə də, bu, İbn Ərəbi tərəfindən sistemləşdirilmişdir [1, s. 296].

Vəhdəti-vücut Tanrını zat etibarilə qəbul edən, ondan başqa heç bir vücut qəbul etməyən, yaradılmış bütün varlıqların mütləq varlığın isim və sifətlərinin təcəllisi hesab edən təsəvvüfi təlimdir. Vəhdəti-vücut tövhidin ən son və mükəmməl halıdır. Allahdan başqa vücut yoxdur. Bu varlıq tək bir həqiqətdən ibarətdir [14, s. 446].

Hindistanda meydana çıxan bu düşüncə İran, Çin, yunanlar vasitəsilə Ərəbistan yarımadasına daxil olmuş və İslam dünyasında yayılmışdır. Vəhdəti-vücut düşüncəsi ilk dövrlərdə Əndəlüs və ətraf bölgələrdə qəbul edilməmiş, bu düşüncədə olan insanlara işgəncə verilmişdir. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, təriqət nümayəndələri vəhdəti-vücut düşüncəsini hədəf kimi qəbul edərək onu mənimsəmişlər. Vəhdəti-vücuda çatmaq istəyənlər üç dövrdən keçməlidir:

birinci dövr – nəfy, yəni özündən keçmə və isbat;

ikinci dövr – isbatı mihas, yəni xüsusiyyətlərin birləşməsi;

üçüncü dövr – fəna fillah, yəni mütləq bütünləşmə.

Bu üç dövr digər təriqətlərdə olduğu kimi, bəktəşilikdə də izlənilən əsas yollardan hesab edilir [3, s. 80].

Bəktəşiliyin qurucusu hesab edilən Hacı Bəktəş Vəlinin əsərlərində vəhdəti-vücudun izlərinə rast gəlmək mümkündür. Onun dörd qapı qırx məqam təlimində şəriət, təriqət, mərifət qapılarından keçənlərin Tanrıya qovuşaraq, özlərini Tanrının bir hissəsi hesab etməklə həqiqət məqamına çata biləcəkləri qeyd olunur. Tanrını tapmaq, özünü Tanrıda yox etmək və onunla vəhdətdə olmaqla insan məşuquna qovuşa bilər. Hacı Bəktəş Vəli onunla vəhdətdə olmaq deməklə varlığın, əslində, bir olduğuna işarə edərək həqiqi yeganə varlığın Tanrı olduğuna işarə edir. Kainatın varlığı reallıqda bir xəyaldan ibarətdir. İnsan təcrübə yolu ilə Tanrıya çatdığı zaman yox olacaq. İnsan Tanrını öz daxilində axtarmalı, ondan başqa hər şeydən keçməli, özünü onun bir hissəsi hesab etməlidir. Tanrı ilə insan arasında pərdə yoxdur. Yer və göyə sığmayan Tanrı insan qəlbinə sığaraq ona şah damarından daha yaxındır. Hacı Bəktəş Vəli “Mən gizlin bir xəzinə idim bilinmək istədim” hədisindən çıxış edərək, Tanrının aləmi yaratmaqla, bir növ, özünü bu aləmə yansıtdığını ifadə etmişdir [22, s. 62-63].

Hacı Bəktəş Vəli “Məqaləti-qeybiyyə” əsərində “insanın özü mənim sirrim, mən də onun sirriyəm” və “Allahı zikr edən insan Allahın özündə yox olduğu üçün yalnız ortada zikr edilən Allah qalır” deməklə vəhdəti-vücud haqqında fikirlərini ortaya qoymuşdur [12, s. 150]. Bəktəşi dərvişlərindən olan Bedri Noyan təbiətdə görünən bütün varlıqların Tanrının təcəllisi olduğu fikrini dəstəkləmişdir. Noyana görə, vəhdəti-vücud düşüncəsi qədim misirlilərdə mövcud olmuşdur. Dünya yaradılmamışdan öncə hər bir şeyin ruhu boşluqda olmuşdur. Bu boşluğa ilahi ruh təsir edərək, hər bir varlıq yaradılmışdır. Kainat Tanrının bir təcəllisidir. Vəhdəti-vücudun panteizimdən fərqli olduğunu bildirən Noyana görə, panteizmdə hər şey Tanrının bir hissəsi, kainatın bütünüdür. Kainatdan kənar Tanrı yoxdur. Tanrı kainatda təcəlli etmişdir. Vəhdəti-vücudda isə Tanrı varlıq və qüdrətinin bir zərrəsi ilə kainatı yaratmışdır [25, s. 41]. Ələvi-bəktəşiliyi tədqiq edən Mehmet Eröz varlıqların dərk olunmasından bəhs edərək Tanrının zəruri olaraq deyil, istək və iradə ilə yaratdığını bildirərək, vəhdəti-vücudun Yaradıcı ilə Yaradan arasında bir əlaqə olduğunu bildirmişdir. Eyüboğlu isə ələvi-bəktəşi inancının vəhdəti-vücud fəlsəfəsi ilə tanışlığının XVI əsrdə baş tutduğunu qeyd etmişdir. Eyüboğluna görə, bəktəşilərin ən kamil insan hesab etdiyi Əli bin Əbu Talibin vücudunda Tanrı təcəlli etmişdir. Vəhdəti-vücud düşüncəsinə görə yalnız Tanrı vardır. Digər varlıqların hamısı onun özündəndir [17, s. 45]. Hacı Bəktəş Vəlidən sonra vəhdəti-vücud mövzusunda aşağıda adları qeyd olunan bəktəşi nümayəndələri toxunmuşlar [10, s. 260-270]. Bəktəşiliyin mühüm şəxsiyyətlərindən biri hesab edilən Qayğısız Abdal vəhdəti-vücud düşüncəsinə öz əsərlərində toxunmuş dərvişlərdən hesab edilir. Onun “Vücudnamə” adlı kitabında yer alan “Dilguşa” məsnəvisində Adəmin yaradılması, onun zati mövzularına toxunulmuş və o, vəhdəti-vücudun izahını verən ilk bəktəşi təmsilçilərindən hesab edilir. Bəktəşi şairləri XVI əsrin əvvəllərindən etibarən öz şeirlərində vəhdəti-vücud mövzusunda toxunmuşlar. Bunlardan Virani Babanı, Təslim Abdalı, Yəmini və digərlərini misal çəkmək olar. Balım Sultandan sonra bəktəşi düşüncə sisteminin önəmli şəxsiyyətlərindən biri Üsgüdarlı Haşim Baba olmuşdur. İlk dövrlərdə cəlvətiyyə təriqətinə mənsub olan Haşim Baba daha sonra bəktəşi təriqətini qəbul etmiş nümayəndələrdən biri olmuşdur. O da öz şeirlərində vəhdəti-vücud mövzusunda toxunmuş və İbn Ərəbi yolunu davam etdirmişdir. Əli Rəsmi Baba XVIII əsr bəktəşilərindən hesab edilir, o, vəhdəti-vücud mövzusunda yazan şairlərdəndir. “Uyunul-hidayə” əsərində əhli-beyt və vəhdəti-vücud haqqında düşüncələri öz əksini tapmışdır. Məhməd Əli Hilmi Dədəbaba, Əhməd Rifat Əfəndi və Ədib Harabi XIX əsrin ikinci yarısında yaşamış, öz əsərlərində vəhdəti-vücud mövzusunda yazan şəxsiyyətlər hesab olunurlar. Məhməd Əli Hilmi Dədəbabanın “Divan”ında kainat, aləm, on iki imam və Tanrı haqqında düşüncələri öz əksini tapmışdır. Öz əsərlərində digər bəktəşi yazarlarından fərqli olaraq, İbn Ərəbiyə daha çox yer verən və onu mədh edən Əhməd Rifat Əfəndi özünün “Miratul-Məqasid” əsərində Allah, Həzrət Məhəmməd, Həzrət Əli üçlüyündən

bəhs etmişdir. Aləmin yaradılış səbəbinin Həzrət Məhəmməd olduğunu, ilk yaradılan şeyin onun ruhu olduğunu və digər yaradılmışların onun ruhundan feyz aldığını bildirmişdir. Əsl adı Əhməd Ədib olan Harabi İstanbulda dünyaya gəlmiş və Məhməd Əli Hilmi Dədəbabanın müridi olmuş bəktəşi nümayəndələrindən biridir. İbn Ərəbi, Cəlaləddin Rumi kimi şəxsiyyətlərin əsərlərini tərcümə edən və öz şeirlərində vəhdəti-vücuda yer ayıran Harabi daha çox yaradılış, aləm, Tanrı münasibətlərinə toxunmuşdur. Bəktəşi düşüncə sistemində Tanrı anlayışını daha yaxşı anlamaq üçün Hacı Bəktəş Vəlinin əsərlərinə nəzər yetirmək lazımdır. Onun “Dörd qapı və qırx məqam” əsərinə diqqət etdiyimiz zaman Hacı Bəktəş Vəlinin Tanrı, Allah, mövla isimlərindən istifadə etdiyini görə bilərik. O, xüsusilə şəriətin məqamlarından bəhs edərkən Allah inancını ön plana çəkmişdir. Hacı Bəktəş Vəli “Məqalət” əsərində Allaha iman etmənin önəminə işarə edərək, “Yaradan Tanrıya inanmaq imandandır və əmrlərini yerinə yetirmək imandandır”, – demişdir. Hacı Bəktəş imanını sərməyəyə, əməli qazanca bənzətmişdir. “Vilayətnamə” əsərində isə Hacı Bəktəş Vəlinin dünyaya gəldikdən altı ay sonra bələkdə ikən kəlmeyi-şəhadəti söyləməsi, kəramət göstərdiyi zaman Allahın adı ilə başlaması Allaha olan inancını göstərən amillərdən hesab edilir [4, s. 52-55].

Bəktəşilər Allahın varlığı və sifətləri mövzusunda İslamın ümumi prinsiplərini qəbul edirlər. Bəktəşi inancına görə, Allahın doxsan doqquz adı var. Bu adların hər biri Quranda öz əksini tapır. “Məqalət” əsərinin tövhid bölməsində Allahın olduğu vurğulanır [13, s. 101]. “Məqalət” əsərində, həmçinin Tanrının varlığının özündən olduğu, onun şəriki və bənzərinin olmadığı, nöqsan və qüsurlardan uzaq olduğu, aləmi yoxdan yaratdığı, başlanğıcı və sonu olmadığı, elm, qüdrət, iradə sahibi olduğu, həyat və ölümün ondan olduğu, mütləq hakim olduğu qeyd edilmişdir [22, s. 36]. Hacı Bəktəş Vəli Allahın zahiri və batini yönündən bəhs edərkən zahirinin bu dünya, batininin axirət olduğunu vurğulamışdır. Allahın rəhmət və mərhəmətini, varlığını və əsmaül-hüsnaını anlamağın yollarını bildirmişdir. O, “Məqalət” əsərində Ulu və Uca Tanrının gözəl qullarını öz rəhməti ilə yad edib buyurdu: “Ey qullarım, gözünüzü açıb eşidin. Əgər məni istəsəz yerə baxaraq naxışlarla döşənmiş yeri, göyə baxaraq bəzədilmiş göyləri, dağa baxaraq böyüklüyümü, mələklərə baxaraq sirrimi, qiymətə baxaraq heybətimi, cənnətə baxaraq nemətimi, Qurana baxaraq əmrlərimi, göydəki dəlillərə baxaraq şanıma, övliyalara baxaraq xəzinələrimi görə bilərsiz” deyərək vurğulamışdır [19, s. 43].

Bəktəşilər Allahın yeganə varlıq, yerlərin və göylərin sahibi, rəhmətinin çox geniş olduğunu, qullarına qarşı çox lütfkar olduğunu qəbul edirlər. Allah bilinən və bilinməyən bütün aləmləri əhatə etmişdir. O, tayı-bərabəri olmayan yeganə Varlıqdır. Aləmdə var olan bütün yaradılmışlar Onun varlığının dəyişilmiş formada təcəllisidir. İnsanların yaradılışındakı əsas qayə Allahı bilib-tanmaq və Ona qovuşmaqdır. Bəktəşiliyə görə, insanları Allah ilə qorxutmaqla onu doğru yola gətirmək düzgün hesab edilmir. Allaha olan sevgini aşılamaqla və Ona gedən yolu insanlara öyrətməklə bu yol qət edilə bilər. Allah bütün canlılara yaşaya bilmələri üçün şərait yaratmış və onlar arasında fərq qoymamışdır. Allah o qədər ucadır ki, yalnız çətinə düşdüüyü zaman onu yad edən bəndəsini darda qoymaz. Allahın nəzərində bütün insanlar bərabərdir və imtahan insanın Allaha qovuşması yolunda bir mərhələdir. Hacı Bəktəş Vəli bu mərhələni ilahi sevgiyə nail olmaqla keçməyin mümkün olduğunu vurğulamışdır [6, s. 52-55]. Bəktəşi dərvişi olan Bedri Noyan Yaradanı öz əsərlərində vücudimütləq, Allah, Tanrı və digər adları ilə zikr etmiş və onun bütün isimlərinin insanda təcəlli etdiyini bildirmişdir. İnsan yaradılmazdan öncə var olan Allah əbədi və əzəlidir. Bedri Noyana görə, Tanrı məfhumu sevgi üzərindən anlaşıla bilər. O, Allahı yaxşılıq, doğruluq, bütün fəzilətləri əhatə edən bir varlıq kimi təsvir edərək, ondan qorxaraq deyil, sevərək Ona qovuşmağın mümkünlüyündən bəhs etmişdir. Noyanın “Eşq risaləsi” adlı əsərində ilahi eşqin təcəllisi ilə insanın hər şeydə və hər yerdə Tanrının qorxu səbəbi ilə deyil, sevgi ilə yad edilməsinə toxunulmuşdur. Noyana görə, Allah heç bir şeyə ehtiyac duymayan, hər bir şey ona möhtac, varlığı özündən olan, tək vücuddur. Tanrıdan başqa hər şey onun görüntüsüdür [25, s. 45].

YEKUN NƏTİCƏ

Nəticə olaraq qeyd etmək mümkündür ki, bəktəşi düşüncə sistemində önəmli yerə malik olan insan və vəhdəti-vücut mövzuları haqqında bir çox dərviş və bəktəşi tədqiqatçıları fikir bildirmişlər. Bəktəşiliyin qurucusu hesab edilən Hacı Bəktəş Vəliyə baxdığımız zaman onun insanların ruhi vəziyyətinə bələd bir insanşünas, antropoloq olduğunu görə bilərik. O, insana böyük dəyər vermiş və “Oxunacaq ən böyük kitab insandır”, – deyərək hər bir insanın kiçik bir dünyası olduğunu qeyd etmişdir. Bəktəşilər kainatın yaradılışındakı dörd ünsürün insan yaradılışı ilə bənzərliyini vurğulayaraq, insan bədəni və kainat arasında bənzərlik qurmuşlar. İnsan və kainatın bir-birinə bənzəməsi düşüncəsi insanın kiçik bir aləm olduğu fəlsəfəsini meydana çıxarmışdır. Hacı Bəktəş Vəli, eyni zamanda, Tanrı-insan münasibətlərinə toxunaraq, Allahın tək vücut, insanın isə onun təcəllisi olduğu düşüncəsini mənimsəmişdir. Tanrı Mütləq Varlıq, digər yaradılmışların isə Onun kölgəsi olduğu fikri bəktəşi dərvişlərin əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Bəktəşi təriqətinə Hacı Bəktəş Vəli vasitəsilə daxil edilən, XVI əsrdə sistemli hala gətirilən vəhdəti-vücut nəzəriyyəsi sonrakı dövrlərdə vəhdəti-şühud və panteizm düşüncələri ilə qarışdırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. İzahlı dini terminlər lüğəti / M.Camalov [və b.] – Bakı: Nurlar, – 2020. – 319 s.
2. Məmmədov, E. İzahlı islam fəlsəfəsi terminləri lüğəti / E.Məmmədov. – Bakı: Nurlar nəşriyyat, – 2020. – s. 169.
3. Atalay, B. Bektaşilik ve Edebiyatı / B.Atalay. – İstanbul: Ant yayınları, – 1991. – 191 s.
4. Aslan, F. Hacı Bektaş Velinin düşüncə dünyası: / F.Aslan. – Sivas: – 2007. – 89 s.
5. Bayar, V. Erdemli insan yetişirmə modeli: Hacı Bektaş Veli felsefesindən çağcıl eğitim sistemleri için bazı çıkarımlar // – Eskişehir: Eğitim ve insani bilimler dergisi, – 2014. №9, – s. 25-26.
6. Benazus, H. Hacı Bektaş Veli felsefesi / H.Benazus. – İstanbul: Sözcü kitabevi yayınları, – 2022. – 167 s.
7. Çelik, H. Alevilik ve Bektaşilikte gönül eğitimi // – Hünkar Alevilik Bektaşilik akademik araştırmalar dergisi, – 2014. №1, – s. 83-100.
8. Çetinkaya, B. Bir Anadolu ereni Hacı Bektaş Veli: hayatı, eserleri, insan anlayışı // – Sivas: İlahiyat fakültesi dergisi, – 1999. №3, – s. 345-356.
9. Çetinkaya, B. Doğudan batıya Düşüncenin serüveni / B,Çetinkaya. – İstanbul: İnsan yayınları, – 2015. – 1414 s.
10. Çift, S. Bektaş geleneğinde vahdeti-vücut ve İbnul Arabi // – Bursa: Tasavvuf-İlmi ve akademik araştırma dergisi, – 2009. №23, – s. 279.
11. Çukurluöz, Ö. Hacı Bektaş Veli düşüncesinde insan anlayışı / Ö.Çukurluöz. – Kırıkkale: – 2018. – 102 s.
12. Dindi, E. Alevi-Bektaş geleneğinde Kuran anlayışı / E.Dindi. – İstanbul: İz matbaa, – 2011. – 248 s.
13. Dindi, E. Hacı Bektaş Velide Kuran anlayışı / E.Dindi. – İzmir: – 2006. – 194 s.
14. Efe, A. Bir bektaş yazmasına göre Bektaşilik (bilgi sosyolojisi açısından bir deneme): // I Uluslararası Hacı Bektaş Veli Sempozyumu, – Çorum: 07-09 may, – 2011, – s. 471.
15. Erdoğan, İ. Hacı Bektaş Veliye göre insan kavramı / İ.Erdoğan. – Elazığ: – 2018. – 73 s.
16. Eğri, O. Anadolu da Aleviliğin dünü ve bugünü / O.Eğri. – Sakarya: Sakarya Üniversitesi yayınları, – 2000. – 512 s.
17. Gülçin, D. Alevi-Bektaş gülbankları / D.Gülçin. – Denizli: – 2021. – 400 s.
18. Günana, M. Alevi ve bektaş yazı resim sanatında insan sureti // -Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli araştırma dergisi, – 2020. №95, – s. 323-333.

19. Gündoğar, H. Alevi-Bektaşî Kültürel Kaynaklarında Tanrı Tasavvuru // – Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat fakültesi dergisi, – 2008. №1, – s 39-57.
20. Güzel, A. Ahmed Yesevi, Hacı Bektaş Veli, Yunus Emre ve Kaygusuz Abdal'da Dört Kapı ve Kırk Makam // Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli araştırma dergisi, – 2007. №41, – s. 19-159.
21. İlbars, Z. Bektaşilikte İnsan Kavramı üzerine // Antropoloji dergisi, – 2013. №25, – s 1-8.
22. İncel, F. Hacı Bektaş Velide Tanrı-alem ilişkisi / F.İncel. – Çorum: – 2019. – s 91.
23. Kurtoğlu, F. Bektaşilik ve Hacı Bektaş Velinin Besmele tefsiri makalatında fert ve toplum anlayışı / F.Kurtoğlu. – Malatya: – 2021. – s. 54.
24. Kutluer, İ. İnsan: [44 ciltde] / İ.Kutluer. – İstanbul: TDV İslam ansiklopedisi, – c. 22. – 2000. – 320 s
25. Mut, H. Bir Bektaşî Dede babası olarak Bedri Noyanın İslam algısı / H.Mut. – Sakarya: – 2016. – 91 s.
26. Sümer, A. Bektaşilikte eğitim metodları // Uluslararası Bektaşilik ve alevilik sempozyumu I, - Isparta: Fakülte kitapevi baskı; merkezi, – 28-30 Eylül, – 2005, – s. 510
27. Şakacı, K. İnsan-Doğa ilişkisi: Hacı Bektaş Velinin makalatının incelenmesi / K.Şakacı. Bilge, İktisadi ve İdari Yaklaşımlar dergisi, – 2021. №2, – s. 65.
28. Tatar, T. Alevilik Bektaşilikte insan ve toplum anlayışı // I Uluslararası Hacı Bektaş Veli Sempozyumu, – Çorum: Tanıtım tasarım yayıncılık, – 2010. – s. 327-344.
29. Ünlü, İ. Hacı Bektaş Velinin tarihteki konumu ve günümüze yansımaları / İ.Ünlü. – Ankara: DEÜİFD türk kültürünü mayalayanlar Özel sayı, – 2021. – 627 s.
30. Yılmaz, H. Gülbabanın Balkan Bektaşiliğindeki yeri ve Feyzname adlı eserinde Bektaşilik-Hurufilik izleri // Karşılaştırmalı dini araştırmalar journalı, – s. 566.

HUMAN BEING AND WAHDAT AL-WUJUD IN BEKTASHISM

E.T. Orujov

Bektashi tariqa, originated in the 13th century in Anatolia and named after Haji Bektash Veli, is considered one of the schools of thought accepting Hazrat Muhammad as the murshid, Hazrat Ali as the mentor, and Haji Bektash Veli as the teacher. Human being was one of the topics that turned into the subject of discussion in the history of thought. Human being is not just a body, but a great soul in it. Human being differs from other living beings by the intelligence. The questions such as "What is a human being?" and "Who is a human being?" were aspects of interest for anthropological science. Aristotle regarded human being as a sentient one, Thales – as an analyzing one, Socrates – as a questioning one, and Plato – as a social one. The article generalizes the thoughts of Haji Bektash Veli, considered the creator of Bektashi order, on the human being, as well as the thoughts of other prominent representatives of the tariqa. The works of Haji Bektash Veli "Vilayet-name", "Magalat", "Fawaid", "Magalati-Gaybiyya", "Kalimati-einiyya" deal with the subjects such as humans, their fundamental nature, relationship with God, nafs and ways to fight it, ways to reach perfection, the relationship between man and the Universe, the creation of Adam. In addition to Haji Bektash Veli, the ideas of Gaigysyz Abdal, Bedri Noyan, Munji Baba, Gulbaba and other bektashi dervishes are studied using the examples.

The article covers the thoughts of the Bektashi representatives on Wahdat al-wujud. The thoughts of Haji Bektash Veli on Wahdat al-wujud in his teaching "Four Doors and Forty Maqams" are clarified; the ideas of such authors as Virani Baba, Taslim Abdal Yemini, Mahmed Ali Hilmi Dede-baba, Ahmed Rifat Efendi, and Adib Harabi are mentioned.

Keywords: *Haji Bektash Veli, tariqa, tasawwuf.*

ЧЕЛОВЕК И ВАХДАТ АЛЬ-ВУДЖУД В ФИЛОСОФИИ БЕКТАШИЗМА

Э.Т. Оруджев

Тарикат бекташи, возникший в XIII веке в Анатолии и получивший свое название от Хаджи Бекташ-и Вели, считается одной из школ мысли, принявшей Хазрата Мухаммеда в качестве муршида, Хазрата Али в качестве наставника, а Хаджи Бекташ-и Вели в качестве учителя. Одной из тем, ставших объектом обсуждения в истории мысли, был человек. Человек – это существо, состоящее не только из тела, но и обладающее великой душой. Человек отличается от других живых существ своим интеллектом. Такие вопросы как «Что такое человек?» и «Кто такой человек?» были факторами, представляющими интерес для антропологической науки. Аристотель рассматривал человека как существо мыслящее, Фалес – как исследующее, Сократ – как вопрошающее, а Платон – как социальное. В статье обобщены мысли о человеке Хаджи Бекташ-и Вели, считающегося создателем бекташизма, а также других видных представителей тариката. В произведениях Хаджи Бекташ-и Вели «Вилайет-наме», «Макалят», «Феваид», «Макаляти-Гейбийя», «Калимати-эйния» затрагиваются такие темы как человек, его сущность, взаимоотношения с Богом, нафс и методы борьбы с ним, пути достижения совершенства, взаимоотношения человека и Вселенной, сотворение Адама. Помимо Хаджи Бекташ-и Вели, на примере исследованы представления о человеке Гайгысыз Абдала, Бедри Нояна, Мунджи Баба, Гюльбаба и других дервишей-бекташи.

В статье также исследуются размышления бекташей о Вахдат аль-вуджуд. Разъясняются размышления Хаджи Бекташ-и Вели о Вахдат аль-вуджуд в его учении «Четыре двери и сорок макамов», отмечаются идеи таких писателей, как Вирани Баба, Таслим Абдал Йемини, Махмед Али Хилми Дедебаба, Ахмед Рифат Эфенди и Адип Хараби.

Ключевые слова: *Хаджи Бекташ-и Вели, тарикат, тасаввуф.*